

1

Povlak tmy

Noci přijď,
v čoud nejčernější pekel zahalena...
a nebe neprotrhne povlak tmy.
Shakespeare, Macbeth

V Evropě byla „temná století“ skutečně temná. Následovala po povlovném rozkladu římského impéria barbarů. Do této tmy však Evropa nebyla uvržena naráz. Stejně, jako nebyl Řím postaven v jediném dni, nebyl ani během jediného dne zničen. Jak se znovu a znovu valila přes římský svět od Rýna a Dunaje jedna vlna nomádských barbarů za druhou, rozpadala se postupně struktura západní civilizace. Ve druhé polovině šestého století zakryl povlak tmy staré srdce Říma tak dokonale, že papež Řehoř Veliký dokonce uvítal zhoubnou epidemii, ničící v té době Itálii, jako milosrdného osvoboditele od hrůz každodenního života. „Pomyslíme-li na způsob, jakým umírali jiní,“ zvolal v zoufalství, „můžeme nacházet útěchu ve způsobu smrti, jaký hrozí nám. Viděli jsme, jak byli zohaveni, jakým krutostem byli vystaveni lidé, pro něž byla smrt jediným únikem a život jen a jen utrpením ...Všechny hodnoty tohoto světa zmizely ... Není již Senát, lid je mrtev, leč

den po dni se množí utrpení a nářek těch mála, kteří zbyli. Řím, tak jak byl, je již pustý a v plamenech.“

S výjimkou doby Karla Velikého se v průběhu následujících staletí podniklo k zastavení procesu destrukce a zániku pramálo a mnohé jej uspíšilo. Města se měnila v trosky, pustošily je požáry, ničily války, jejich obyvatelé byli povražděni nebo vyhubeni nemocemi, na zbořeništích hnízily sovy. Lidé se těmto místům vyhýbali ze strachu před lupiči, kteří se na nich často skrývali. Některé lokality přežily, ale počet jejich obyvatel klesl na několik tisíc, tj. desetiinu oproti dobám Říma. Současně byla zanedbávána i hustá síť římských silnic a cest kdysi spojujících svět. Ačkoliv se ukázalo, že tyto cesty jako takové jsou prakticky nezničitelné, působení zubu času a vlivu počasí nemohly odolávat na věky. V létě je pokrýval prach, který se v zimě změnil v bahno, zarůstaly trávou a býlím, mezi jejich dlažebními kameny vyrážely mladé stromky a blokovaly cestu.

V nížinaté krajině, kterou Římané vysušili a chránili před záplavami velkými umělými náspy, znovu převzala vládu příroda. Staré hráze se rozpadly a voda opět zaplavila tisíce akrů zemědělské půdy. Celé vesnice zmizely v bažinách, zůstalo jen pár obyvatel, kteří se protloukali v primitivních podmínkách, jak se dalo, a kromě rybolovu se živili i žábami a úhoři. Jinde zůstávaly velké plochy úrodné půdy, na níž se v dobách římského impéria hospodářilo, ležet ladem, protože nebylo nikoho, kdo by je obdělal – tak drasticky snížily války a nemoci počet obyvatel. V místech ležících daleko od měst a vesnic byly usedlosti ponechány napospas trní a bodláčí. Život ve zpustošené krajině byl příliš nebezpečný.

Málo si uvědomujeme, že i v dobách Říma – před nástupem „temného věku“ – byla Evropa stále ještě pokryta hlubokými lesy, mokřinami a rozlehlými savanami

podobně jako dnes Kanada. V horách a lesích Německa, Francie a severní Itálie se potulovaly smečky vlků. Zcela běžně se vyskytoval medvěd, divočák vyrýval lanýže na okraji Paříže a na svazích kolem Florencie. Všude byla velká stáda jelenů. Jak se civilizace hroutila, zakusovala se divočina stále hlouběji do dříve kultivovaných oblastí, vytlačovala člověka s jeho činností zpět do zemědělských oblastí v okolí zbývajících měst, vesnic a velkých venkovských sídel, která odolala náporu času. Nejhorší situace nastala kolem roku 800, kdy Normané jako poslední ze severských barbarů zaplavili obrovskou vlnou žhářství, drancování a vraždění již beztak poničené evropské země. Po celá další dvě století vládl chaos a život ztratil jakýkoliv řád. Přežít bylo nesmírně obtížné.

Všechna města byla opevněná a kdo mohl, stáhl se na noc do bezpečí jejich hradeb. Vesnice byly nahloučeny kolem hradů nebo jiných opěrných bodů poskytujících ochranu. Venkovská sídla se měnila v miniaturní pevnosti s vodními příkopy a palisádami; v naléhavém případě zde mohli najít muži se svými ženami, dětmi i dobytkem útočiště, protože v těch hrozných dobách nevládl nikde žádný zákon a pořádek. Obchod ustal, výjimkou bylo jen pochybné kupčení s přepychovými předměty, jako byly šperky, řezby ze slonoviny, různé umělecké předměty pro šlechtu a kadidlo pro kostely. Obchodovali jimi zpravidla Židé a Levantinci a každá skupinka se musela snažit být samostatná a soběstačná.

Žít v takových podmínkách bylo těžké a nepohodlné. Místní šlechta obvykle neměla o mnoho víc než svou půdu. Hrady a tvrze, v nichž žila, jí poskytovaly nanejvýš tak vlhko a šero v létě a vymrzlé kamenné dvorany v zimě. Duchovní a mniši na tom nebyli lépe a venkované žili ve zchátralých, došky sotva zakrytých chatrčích z drnu nebo

proutí a mazanice, o něž se dělili s domácími zvířaty a dobyt看, pokud byli takovými šťastlivci, že vůbec nějaký měli. Osobní hygiena byla něčím naprosto neznámým. Mytí považovala většina lidí za zbytečné a zženštilé, někteří vysloveně za hříšné. Co civilizovaní Římané považovali u svých barbarských přemožitelů za zvlášt' odporné, byl jejich zápach, a většina potomků prvních nájezdníků své osobní návyky nijak podstatně nezměnila.

Téměř stále se nedostávalo jídla. I když lidí bylo mnohem méně než za římských časů, byli soustředěni na příliš malé ploše obdělávané půdy, která je nemohla uživit, a chudí se málokdy mohli najíst dosyta. I šlechta se musela spokojit s poměrně monotónním jídelníčkem, i když mohla na svých panstvích lovit, a vždy měla hojnost masa, zvěřiny a ryb. Podívejme se, jak stoloval svatý Ludvík. Ten, ačkoliv byl asketa a malý jedlík, zřejmě nepovažoval za nic nepatřičného obědvat v postní den úhoře, ryby, raky, kraby, fazole a chléb. Zelenina a ovoce byly přepychem i v letních měsících a brambory byly tehdy neznámé. Ve špatných letech, kdy sucho nebo záplavy zničily úrodu, zásoby nestačily k zažehnutí hladomoru a lidé umírali. A takové roky byly zcela běžné. Ve století předcházejícím křížovým výpravám řádil v Evropě hladomor ze sta let ve čtyřiceti osmi.

V této době již vlny barbarů nebyly pro společnost největším nebezpečím, protože sama společnost se stala barbarskou. Válka byla jako epidemie: každý bezvýznamný šlechtic bojoval s jiným a neexistovala žádná dost silná ústřední moc, která by zarazila tato nekonečná vražedná střetnutí. Válka byla byznys, potěšení a s výjimkou lovu i jediné zaměstnání. Troskám říše vládla kasta válečníků, přímých potomků barbarských kmenů, které si ji podrobili. Vlastnili většinu půdy, byli pány rolníků, kteří ji pro

ně obdělávali a kterým na oplátku podle možností poskytovali ochranu. Měli i některé ctnosti: odvahu, věrnost svým druhům ve zbrani i jakousi téměř lyrickou chuť do života, která jim umožňovala přežít. Byli to ovšem i banditi bez smyslu pro čest, bez zábran zrazovali jeden druhého, podváděli, trýznili a vraždili v tomto přízračném světě chtivosti a touhy po moci.

Soupeřem této kasty šlechtických válečníků, kasty dominující nejtemnějšímu období těchto temných časů a činící věčnými válkami život nesnesitelným, byla církev. Církev jako celek vlastnila téměř stejné množství půdy jako všichni světští šlechtici dohromady a navíc měla obrovskou duchovní autoritu. Využívala ji vcelku moudře a přes všechny své chyby se snažila prosazovat takový způsob života, o němž byla přesvědčena, že je křesťanštější než anarchie a brutalita devátého a desátého století. Koncem tohoto století byli dokonce někteří duchovní válkami tak znechuceni, že zahájili hnutí za posílení míru a hrozili vyobcováním z církve těm, kdo se bez příčiny chápali zbraně. Duchovenstvem všeobecně podporované ligy míru se staly tak populární, že hrady místních šlechticů, kteří odmítli stát se jejich členy, napadaly skupiny ozbrojených pacifistů – skvělý paradox – bojechtivost ve jménu míru.

Pokus zakázat válku sice ztroskotal, ale méně ambiciózní a realističtější pokusy o zmírnění jejích hrůz byly úspěšnější. O nedělích a svátcích byla střetnutí zakázána a později vyhlásil rouenský arcibiskup Boží mír (Treuga Dei), který omezil soukromé války na tři dny v týdnu. K ukončení přirozené bojechtivosti měli muži ještě jednu příležitost: každý, kdo se obtěžoval přejít Pyreneje, mohl zabít španělské muslimy nejen beztrestně, ale dokonce s požehnáním církve i božím souhlasem. Vraždění nevěřících bylo považováno za bohubíbu kratochvíli a i kněží, kteří

se skutečně snažili šířit mír mezi křesťany, byli jen dětmi své doby a společnosti. Proto nebylo ničím neobvyklým vidět biskupy a arcibiskupy v plné zbroji jak bojují po boku svých světských druhů ve svatých válkách proti nepřátelům Krista a biskupské meče rudly krví nevěřících. Pokud byli sami v boji zabiti, umírali s blahým vědomím, že jim papež zaručil rozhřešení a odpuštění všech hříchů odměnou za jejich svatý boj.

To pro ně bylo nesmírně důležité. Soudilo se, že je mužskou přirozeností trpět jistými úzkostnými stavy, které mohou být, pokud se jich nezbaví, zdrojem neuróz a vést dokonce k onemocnění. Jedním z těchto traumat je vědomí vlastní viny, jiným je jistota, že každý musí jednou zemřít. Středověký člověk byl posedlý pocitem viny, což sotva překvapí, uvědomíme-li si kontrast mezi jeho činy a křesťanskými ideály. Za cenu odpuštění hříchů byli lidé odhodláni až s neuvěřitelným sebezapřením snášet snad každé trápení. Byli přesvědčeni, že pokud tomu tak nebude a zemrou-li náhle a bez rozhřešení, budou muset snášet všechna hrozná muka pekelná, jaká si jen středověká představivost dokázala vymyslet.

Stejně byli posedlí i myšlenkou na smrt, což také nijak nepřekvapuje. Smrt byla totiž všudypřítomná nejen jako důsledek chronického násilí, ale i přirozených příčin. Dnes se již medicína vypořádala se smrtí v mladém věku tak úspěšně, že jsme všichni úmrtím dítěte nebo mladého člověka hluboce otřeseni. Dokonce i tehdy, zemře-li někdo krátce po padesátce na infarkt nebo mrtvici, považujeme jeho smrt za předčasnou a tragickou. Ve středověku však byla smrt čímsi naprosto běžným a lidé většinou umírali mladí. Dětská úmrtnost byla obrovská, ale i dospívající mládež kosila smrtelná onemocnění. Jeden z papežů pocházel z rodiny, kde z 22 dětí jen dvě přežily hranici 20 let, ostatní

zemřely. A to zdaleka nešlo o něco neobvyklého nebo šokujícího, bylo to docela běžné. Uvedme jen několik příkladů rodin, které později vládly v některém z křižáckých království. Balduin V. Jeruzalémský zemřel ve věku devíti let, Hugo II. Kyperský jako čtrnáctiletý a jeruzalémská královna Maria v jednadvaceti letech. Císař Svaté říše římské Jindřich VI. Hohenstauf zemřel jako starší zkušený, velmi obávaný a hluboce ctěný státník ve věku dvaatřiceti let.

Za vším se skrývalo potenciální smrtelné nebezpečí. Lehká infekce se mohla zhoršit, horečka, hnisavá angína, kolika, prasklé slepé střevo a jiné nemoci mohly člověka skosit v několika málo dnech. Malomocenství a mor byly pohromy, které čas od času zabíjely miliony lidí a hladomor vybíral svou daň s monotónní pravidelností. Často byly příčinou smrti i menší nehody. Lidé umírali následkem pádu, zranění při honu nebo utonuli při rybolovu. Fridrich Barbarossa zemřel po pádu z koně do vody a nikdy se nezjistilo, zda byl příčinou smrti pád z koně, nebo utonutí.

Vědomí všudypřítomné náhlé smrti spolu s utkvělou myšlenkou hříchu a viny mělo nesmírný vliv na způsob života. Prorok Izajáš mohl sice odsuzovat taková rčení jako „Jezme a pijme, stejně zítra zemřeme“ (Bible, Izajáš 22), ale pro lidi, pro něž slovo „zítra“ mohlo skutečně znamenat příští den a ne nějaké neurčité a vzdálené datum, jaké znamená pro nás, skrývala tato slova v sobě cosi hrozivého. Jídlo nebylo to jediné, z čeho se lidé radovali, dokud mohli. Mladí se ženili a vdávali, zakládali rodiny, uchvacovali moc, zabíjeli své soky a plně vychutnávali každický prchavý okamžik ve strachu, že jich už mnoho nebude. Středověcí lidé se řídili Brutovou zásadou a pluli s každou vzedmutou vlnou v naději, že je donese ke štěstí dřív, než je pohltí hrob. Toto vědomí v nich uvolňovalo obrovské

zdroje energie a vedlo ke způsobu života, který se na jedné straně může zdát úžasně činorodý a odvážný a na druhé neklidný a lehkovážný, posuzujeme-li jej ovšem ze zorného úhlu současné dlouhověkosti. Byli také velmi nestálí. V jednu chvíli byli milující, pozorní, ušlechtilí, naplnění nejvznešenějšími ze vznešených ideálů, v příštím okamžiku se chovali s necitelnou a přímo vražednou brutalitou, necouvali před žádným násilím a nebrali ohled ani na stáří, ani na ženy a děti.

Představy lidí dávné minulosti o světě, který je obklopoval, se tak lišily od našich, že je obtížné se do nich vcítit. Iracionální model vesmíru, který tvořil neměnný základ jejich myšlení, se v ničem nepodobal vesmíru našich racionálních představ. Je zbytečné zdůrazňovat, že neznali žádný z jevů, které nám odhalily teleskopy moderní astronomie. Na tuto samozřejmost snadno zapomínáme stejně jako na to, jakou dělicí čáru to vytvořilo mezi jejich a naším mentálním světem. Jejich svět byl plochý, rozprostíral se kolem nich jako jakási nekonečná planina, jejíhož konce nikdo nedohlédne, ale který, jak každý myslící člověk věděl, je někde daleko skrytý v mlhavém neznámu. Byl to větší i mnohem tajemnější svět, než je náš. Větší, protože se vzdálenosti poměřovaly časem, který člověk potřeboval k jejich překonání, a tajemnější, protože mnohé nebylo dosud zmapováno. Cestování zabralo nepředstavitelně mnoho času. Například poutník z Frankfurtu mohl strávit na cestě do Svaté země tři nebo i sedm let. My doletíme z Londýna do Lidy za pět hodin. Týž poutník se před svou cestou pravděpodobně nedostal ze svého rodiště nikdy dál než dvacet mil a dokonce i sousední hrabství bylo pro něj tajemstvím. Většinou nikdy neviděl moře a lidé hovořící neznámou řečí pro něj byli téměř stejným zjevením jako pro nás příchozí z jiné planety.

Jistě však slyšel o cizích zemích a brzy přivykl zázrakům cestování. Co pro něho nepřestalo být tajemstvím, byly obrovské neprobádané končiny za hranicemi známého světa. Zvěsti o podivných zvířatech a exotických národech za východními hranicemi Persie, Indie, Číny a Mongolska se mísily s pověstmi o obrech a kentaurech, jednookých příšerách a lidech pojídajících vlastní děti. Doslechl se o královstvích ležících jižně od prachu a žáru severoafrických pouští, kde slonovina, zlato a drahé kamení byly tak běžné jako hlína a kde krajina byla plná podivných zvířat, jednorozců, žiraf a biblických behemótů, jak je popisuje kniha Jobova. Byla to asi zkomolená zpráva o krokodýlovi: „... jeho síla je v bedrech, má mocné svaly břicha; napřímí ocas jako cedr, šlachy jeho stehy jsou propletené, jeho kosti jsou bronzové válce, jeho hnáty jako železný sochor ...“ (Bible, Job, Druhá řeč Boží). Co leží za těmito nepředstavitelně vzdálenými a podivnými místy, nevěděl nikdo a možné bylo téměř vše. Co je za Atlantským oceánem? Skrývá země věčné zimy a tmy v ledových mlhách na severu ještě divočejší rasy, než jaké odtud přišly? Nikdo nevěděl. A kde je konec toho všeho? To bylo obrovské tajemství, které zatím nikdo nedokázal rozluštit.

Hmatatelný, skutečný svět, v němž středověký člověk žil, byl pro něj v leccem záhadnější než ten příští, o němž věděl, že se tam po smrti neodvratně odebere, neboť hranice a základní obrysy onoho světa měl zakresleny v hlavě a nepochyboval o nich. Nad ním byla nebeská klenba, kde sídlil Bůh ve své slávě, obklopen anděly a archanděly a všemi obyvateli nebeskými. Bůh nikdy nespal a jeho věčně bdělému oku neuniklo ani to nejmenší z lidského konání. Hříchy, ať velké či malé, byly neúprosně zaneseny do nebeské knihy stejně jako pokání a dobré skutky. Pokud by v okamžiku smrti byla „nebeská bilance“

kladná, připojil by se člověk v nebi k velkému společenství světců a mučedníků. Kdyby se byl dopustil četných menších hříchů, měl naději na vykoupení po letech utrpení a strádání v očištění. Kdyby však byl těžce zatížen smrtelnými hříchy, byl by nesporně uvřazen do pekla, kde by byl ďábly pálen ve věčném ohni a vystaven nekonečným mukám vyhrazeným pro prokleté.

Tento popis světů, rozkládajících se nad i pod velikou plochou planinou tohoto světa nepovažoval nikdo za pokus zachytit obrazem nepopsatelné a už vůbec ne za mytologický způsob vyjádření Boha, člověka, osudu a volby. Nebe a peklo byly skutečností a každý v budoucnosti bude muset jít tam či onam. Pro člověka dvacátého století je snad nejtěžší pochopit, že pro středověkého člověka nebyl prvořadou realitou každodenní hospodářský a politický život a náboženství nebylo cosi navíc, čemu se věnovali duchovně založení lidé o nedělích a svátcích a možná i chvílku ve všedních dnech. Pro středověkého člověka bylo naopak prvořadou realitou to, co bylo zachyceno na nástěnných malbách a barevných skleněných oknech kostelů a katedrál a svůj každodenní život žil s perspektivou posledního soudu a věčnosti.

Jen ti, kdo se jako děti báli tmy nebo se děsili projít některým zákrutem schodiště, který měl v sobě cosi hrůzného, nebo stoupnout na spáry dlažebních kamenů ze strachu, že je stihne nějaká strašná pohroma, jen ti, kdo mají v sobě tyto vzpomínky, mohou mít – byť i jen matnou a neurčitou – představu o tom, co to znamenalo být středověkým člověkem. Jeho svět bylo nesmírně úděsné a záhadné místo prosáklé nadpřirozenem. Dějiště zázraků, kde se všechno podřizovalo moci duchů a kde neustále probíhal boj mezi nebeskými a pekelnými silami. Každý se bál, že na neprozřetelného pocestného číhají na

křížovatkách, poblíž hrobů sebevrahů, na pokraji lesa, u menhirů a zejících otvorů velikých vápencových jeskyň a děr, vedoucích zřejmě do pekel, zlí duchové, podvržené děti, skřítci, vlkodlaci, čarodějnice, čarodějové a duše zemřelých nenacházející pokoj. Byla to maskovaná přepadová komanda ďábla a čelit jim mohl jedině ten, kdo je rozpoznal natolik včas, aby je zahnal ve jménu Krista nebo znamením kříže, před nímž zděšeně prchly.

Naštěstí nebyli lidé v tomto nepřetržitém vnitřním boji ponecháni bez nebeských pomocníků. Byli tu strážní andělé, které mohli v případě nouze přivolat a modlitby svatých činily zázraky. Vesmírného boje se účastnila po boku andělů i starší božstva. V převleku za křesťanské svaté konající zázraky měla tato božstva své svatyně v chrámech nad jejich obětními oltáři nebo u posvátných pramenů, studánek či starých stromů, kde byla po staletí v pohanských dobách uctívána. Novomanželky, které dlouho neotěhotněly a měly obavy z neplodnosti, přinášely drobné oběti do svatyně některého z místních světců, nebo se v pokoře skláněly před zvláště posvátnou sochou Matky Boží, z níž volně splýval plášť některé dávné bohyně plodnosti nebo ještě dávnější Matky země. Lidé trpící chronickými chorobami putovali dlouhé míle, aby hledali uzdravení v místech, kde kdysi možná Římané a Řekové vyhledávali pomoc Aeskulapa nebo Amphiaraose. Na místa, kde jsou dnes studny nebo fontány splněných přání, do nichž házejí turisté jednu či dvě mince, přicházeli s prosbou o pomoc za některým svým dávným domorodým božstvem nebo „geniem loci“, který zde byl uctíván od doby kamenné.

Tato těsná vazba mezi nadpřirozenými silami a určitými místy měla svou analogii v jejich stále těsnějším spojení s určitými předměty. Všeobecně byl rozšířen kult relikvií,